

АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ Л.І. ПЕТРАЖИЦЬКОГО І А.С. МАКАРЕНКА

Аносов І.П.

Мелітопольський педагогічний університет

***Анотація.** Розглядаються психолого-педагогічні та антропологічні аспекти правового типу, вчинкова поведінка та антиципована вартість людини, правова емоція, інтроспективний метод та метод самоспостереження у творчих доробках Л.І. Петражицького та А.С. Макаренка.*

***Ключові слова:** психічні процеси правового типу, вчинкова поведінка, правова емоція, метод самоспостереження, інтроспективний метод, громадянське виховання.*

***Аннотація.** Аносов И.П. Антропологические аспекты в педагогическом творчестве Л.И. Петражицкого и А.С. Макаренко. Рассматриваются психолого-педагогические и антропологические аспекты правового типа, деятельностное поведение и антиципованная ценность человека, правовая эмоция, интроспективный метод и метод самонаблюдения в творческих работах Л.И. Петражицкого и А.С. Макаренко.*

***Ключевые слова:** психические процессы правового типа, деятельностное поведение, правовая эмоция, метод самонаблюдения, интроспективный метод, гражданское воспитание.*

***Annotation.** Anosov I.P. Anthropological aspects in L.I. Petrazhitzky and A.S. Makarenko pedagogical creative activity. Psychologico-pedagogical and anthropological aspects of law type, activity behavior and man's anticipative value, law emotion, introspective method and self-observation method in L.I. Petrazhitzky and A.S. Makarenko creative works are considered.*

***Key words:** psychological processes of law type, activity behavior, law emotion, self-observation method, introspective method, civil education.*

В межах проблеми гуманізації освіти науковцями ведеться активний пошук педагогічних технологій які б були спроможні найбільш ефективно реалізувати завдання цього процесу. Саме такий підхід пропонується автором статті. За допомогою ретельного аналізу сучасної освітньої дійсності та глибокого вивчення вітчизняного та світового історичного досвіду розв'язання цих питань. Тому метою даної статті слід вважати висвітлення антропологічних аспектів у педагогічній творчості А.С. Макаренка та Л.І. Петражицького.

А.С. Макаренко розумів сутність людини як єдності природного і соціального в керованих ним колективах поставив головну задачу: розвиток індивідуальності через гармонізацію відносин особистості та спільноти (колективу). Найважливішою особливістю макаренківських колективів є діалектичний підхід до співвідношення інтересів особистості і колективу. Його сутність полягає в установленні того факту, що єдність і боротьба інтересів особистості і колективу є одною з рушійних сил розвитку колективу і особистості. Свої знахідки Макаренко назвав методом створення нового досвіду, в межах якого обов'язково потрібно враховувати такі фактори:

- 1) чи розвивається колектив, здібний протидіяти негативним явищам;
- 2) чи успішні протидії цього колективу;
- 3) в якій мірі одноголосні та рішучі реагування цього колективу;
- 4) в якому кількісному відношенні стоїть колектив до групи вихованців, здатних до дезорганізації;
- 5) в якій мірі можна бути впевненим в силі колективу та чи нема підстав для побоювань, що колектив не здолає свого завдання;
- 6) наскільки вірно розвиваються окремі особистості, на скільки корисними для них є впливи колективу, як успішно вони переходять від первинного положення до більш високого;
- 7) як звучить основний тон колективу, який вид мають в ньому дисципліна і зовнішнє вираження;
- 8) які можна вказати точки в останньому етапі цього процесу по відношенню до окремих особистостей, який великий відсоток абсолютного браку? Всі ці фактори повинні бути постійно в полі зору вихователів.

Доречно визначити, що Антон Семенович ще на початку своєї роботи в колонії ім. Горького неодноразово виступав перед педагогічною громадськістю, поширюючи свій досвід. Саме, на початку серпня 1923 року він легко і дохідливо сформулював свої головні ідеї про антропологічну роль колективу в розвитку особистості перед вчителями, які записали його думки таким чином: “Організувати виховання – виходить, організувати виховне середовище, тобто організувати оточення – колектив, організувати і керувати життєвою практикою індивіду”. І далі: “Не може бути такого положення, щоб колектив прогресував, а індивід стояв на місці і навпаки. Між індивідом і колективом пряма взаємодія. На загальній основі життєвої практики колективу виділяються індивіди, ті, які краще засвоїли цю практику. Їх культурний рівень вище рівня маси. Потім маси підіймаються до його рівня... Використовуючи досвід маси, знову виростають особистості і в свою чергу впливають на масу і т.д. Це положення і визначає ставлення індивіду до колективу. Вихователь не повинен протиставляти себе колективу, а знаходитись в середовищі колективу і керувати рухом колективу, зливаючи свої зусилля з його зусиллями” [1, 3-8].

Макаренко довів, що колектив, колективна організація життя і діяльності колективу комунарів – найефективніший метод виховання особистості, індивідуальності кожного вихованця. Відмовитись від цього методу, відмовитись від його вивчення і аналізу, виходить відкинути назад унікальний педагогічний експеримент ХХ-го століття. Печально, що при житті педагога його педагогічна система не була визнана, його

винудили покинути колонію ім. Горького. Наукова громадськість Харкова в 1928 році не змогла оцінити по достоїнству експеримент А.С. Макаренка, критично поставилась до його “Операційного плану педагогічної роботи трудової комуни ім. Ф.Е. Дзержинського” та “Конституції” комуни, які вдалось знайти у фонді Харківського міськвно в Державному архіві міста Харкові (далі ДАМХ) і вперше ввести в науковий обіг відомому вченому-макаренкознавцю М.М. Оксі. Про це треба сказати докладніше, так як саме в цей час (перехід колонії в комуну з ядром колоністів) позиція Макаренка найбільш яскраво і чітко проявилась в його антропологічній концепції виховання особистості. А вона, ця концепція, включала в себе глибокі психологічні знання людини і, зокрема, орієнтувалась на “правову емоцію” Л.І. Петражицького.

Суть “правової емоції” вченого-правознавця і психолога полягала в тому, що, на його думку, політика права покликана очищати психіку людей від антисоціальних нахилів і спрямовувати їх поведінку в бік добра. Але не всі люди здібні до переживання правових актів, а лише ті, котрі досягли певного віку і підлягали певним виховним впливам. Петражицький не заперечував, що і в досить ранньому (ніж повноліття) віці діти “набирають здібностей до правових переживань”. Він писав, що не тільки дорослі, в тому числі і люди злочинського типу, але і “десятирічні діти, за порівняно мізерним за кількістю винятком, переживають психічні процеси правового типу” [2, 31]. В книзі “Про мотиви людських поступків” Л.І. Петражицький дослідив проблему моральних і правових емоцій (двосторонні психічні акти). Емоції, на його думку, істинні мотиви, двигуни людської поведінки. Етичні емоції він називає емоціями обов’язку, які мають свої особливості (види). Так, зокрема, “вони переживаються як внутрішня завада свободі, як своєрідна перешкода для вільного облюбування, вибору і наслідку нашим схильностям, бажанням, цілям і як твердий і непохитний натиск в бік тої поведінки, з уявленням про яку поєднуються відповідні емоції [3, 8-9]. Етичні емоції, котрі виникають у нашій психіці і суворо відкидаючи “ таку поведінку, як брехня, обдурювання, різні поступки, викликані паскудством і огидною емоцією заздрості і т.п.”, іноді “належать до чисто моральної, іноді ж до правової психіки” [3, 50]. Петражицький роз’яснює свою позицію і дає поради вихователям таким чином: “Чим більше внутрішніх емоційних ворогів у зловредної поведінки, тим краще; чим більше емоційних сил діє на користь розумної поведінки, тим краще. Бувають різні характери у людей і різні спокуси в житті. Іноді достатньо одного якогось принципу поведінки..., щоб фактично викликати відповідний поступок, а іноді занадто необхідні допоміжні війська, наприклад, якщо даний принцип емоційно слабший, ніж той, який мається в наявності ворог (спокуса відступити від принципу).

Тому і констатовані вище, з теоретичної точки зору, психічні явища одночасного знаходження в скарбниці індивідуального духу і імперативних і імперативно-атрибутивних асоціацій, які стосуються деяких видів поступків, ми, з точки зору практичної, можемо тільки привітати. Ось чому, з точки зору педагогіки, ми б радили батькам та іншим вихователям піклуватися про розвиток у довірених їх піклуванню дітей міцної імперативно-атрибутивної психіки, поваги до прав ровесників, старших, ... свідомості святості відомих прав і вимог справедливості і т.д., але в той же час не випускати з виду і зміцнення чисто моральних принципів, в тому числі і таких, які стосуються тих же галузей поведінки. Естетика поведінки взагалі менш надійна сила для розумного спрямування поведінки і життя; вона має свої примхи і часом навіть більш темні боки, і давати естетизму перше місце або більш переваги у вихованні було б великою і дуже небезпечною помилкою. Але, при належному розвитку правової і моральної свідомості, підкріплення цих сил з боку незалежно спрямованої і не гіпертрофованої естетики також можна привітати, особливо, якщо остання не обмежується чисто зовнішніми формами, а спрямована шляхом раціонального виховання і на сутність і внутрішній бік поведінки, взагалі зроблена по можливості союзником моральної і правової свідомості” [3, 52-53].

Загальна характеристика мотиваційного процесу пов’язувалась у Петражицького з ідеєю вчинювання, яка, зрештою, має свої головні засади у психології особистості; в цій останній імпліцитно міститься ідея дії та післядії. Вчинкова поведінка, яка має певні наслідки під впливом емоцій, має в засадах характер реактивний; так, зокрема, вчинкове емоційне є реакцією на виникнення емоційного стимулу. Людині властивий певний механізм діяння, який організовує поведінку особистості в такий спосіб, що приводить до досягнення певних важливих для неї станів речей. Механізмом, що забезпечує здатність до такої регуляції, є механізм мотиваційний. Мотиваційний процес розглядається в його компонентах корисності і вірогідності та в таких головних властивостях, як спрямованість і напруга. Мотивація характеризується величиною, інтенсивністю, напругою. Розглядається, зокрема, редукція мотиваційна, антиципована вартість винагороди результатів.

Антиципована вартість винагороди залежить від якості результату минулого досвіду в межах даної категорії, доступності наслідків, від психологічної дистанції очікуваного порівняно з наслідком. Мотивацією безпосередньо пов’язуються проблеми фрустрації і стресу. Поняття фрустрації ототожнюється з певними властивостями об’єктивної ситуації, зовнішніми умовами, в яких суб’єкт виконує окрему діяльність і задовольняє свої потреби. До причин фрустрації відносяться конфлікти мотиваційні. Конфліктна структура особистості є джерелом фрустрації. Сама фрустрація може бути розглянута як емоція. Не будь-яка фрустрація породжує агресивність, а така, що може бути названа арбітральною, тобто несправедливою, оцінена як ненавмисне зло з боку оточення. Всі досліджені явища фрустрації постають у плані саме ситуаційного підходу. У зв’язку з фрустрацією можна розглядати явища фіксації (стереотипізації, затвердіння), регресії, раціоналізації.

Інтеграційним поняттям системи психології, що має у своїй засаді категорію ситуацій, згідно з психологічною системою Петражицького є поняття особистості. Воно розкривається через поняття індивідуальних особливостей, де насамперед вивчаються темпераменти і здібності, а потім висвітлюється

система регуляції та інтеграції вчинкової діяльності людини. Генеза і роль здібностей, обдарованості особистості постає у порівняно однакових зовнішніх умовах неоднакових результатів у навчанні і праці. Особлива роль належить такій особистісній рисі, як інтелігентність, що тлумачиться як здатність пристосування до певних умов через відповідне використання мислення – спостереження залежностей і вимог, здійснення висновків тощо. Загалом особистість постає центральною системою регуляції та інтеграції вчинювання людини – вихідного і завершального цілісністю.

Пояснюючи сутність “правової емоції” Петражицький звертав увагу на те, що, навіть коли правова думка приписує людям певних обов’язків і прав по відношенню до всіх, то “є наяву лише один феномен – в свідомості думуючого так, а не мільярди мільярдів явищ та їх елементів, розсіяних по всій поверхні землі”. Так як кількість правових явищ і сфер їх буття багато, то виявляється, що “сфер існування правових явищ стільки, скільки живих істот, здібних до переживання і переживаючих відповідні акти, а цифра правових явищ рівняється цифрі цих переживань”. Є переживання, котрі являють собою “активне прагнення нашого Я, спрямованого на виклик, створення чого-небудь в найближчому або подальшому майбутньому”. Правознавець відносить ці переживання до класу “волі”, але вони можуть бути пізнані лише шляхом самоспостереження і внутрішнього порівняння. Воля – це “не суміші різних елементів в психічному житті, а намічені нами прості (не складні) феномени свідомості чисто активного (стрімкого) характеру, в якості особливих елементів (найпростіших, не допускаючих аналізу, розкладу на подальші складові елементи, складові частини) психічного життя” [2, 145-146]. Що ж таке емоції у визначенні Л.І. Петражицького? “Емоції являють собою за своєю двоїстою, подразнювально-моторною природою корелят двоїстої, центрострімко-центробіжної, анатомічної структури нервової системи в двоїстій, подразнювально-моторній, фізіологічній функції цієї системи і прототип психічного життя взагалі з її двоїсто-пасивним характером”. З біологічної точки зору, подразнювально-моторна (двоїста) природа емоцій відповідає сутності тої функції, яку виконує психіка взагалі в “економії життя”. Вчений досліджує питання діагностики емоцій, викладає методи їх вивчення.

Із теоретичних висновків, зроблених Петражицьким, можна зробити висновок, що емоції правлять фізичним життям людини, її рухами і незчисленими фізіологічними процесами, а рівнозначно і їх психічним життям. Емоції причиново визначають напрямок і енергію уваги і асоціативного плину ідей і мислення, від них залежить сила, живучість і характер сприйняття і слідів, які залишаються пізнавальними процесами (пам’ять); з ними в причиновому зв’язку знаходяться почуття задоволення і незадоволення; вони управляють волею, витісняючи протилежні волі і викликаючи відповідно своїм вимогам вольові рішення, оскільки такі у відомих випадках (головним чином при відкладенні поведінки на майбутній час) мають місце і “і викликають вольові дії замість звичайних безпосередньо емоційних, імпульсивних дій”.

Слід підкреслити, що А.С. Макаренко ще в 1922 р. зробив визнання, що краще в психології належить Петражицькому. Немає сумніву, що ідеї правознавця-психолога лягли в основу створеної ним педагогічної системи. Відомий макаренкознавець М.М. Окса в 1988 р. відзначив, що макаренкознавство явно недооцінює вплив на А.С. Макаренка ідей Л.І. Петражицького в галузі соціології, права і психології. Вчений також відзначав, що відома А.С. Макаренку книга Л.І. Петражицького “Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии” (СПб., 1908) могла зацікавити його не тільки соціально-психологічним аналізом колективних (групових, масових) емоцій, але і низкою інших важливих вихідних положень [5, 47]. Це зауваження має велике значення. Раніше, в першому томі Педагогічних творів А.С. Макаренка, було прокоментовано заяву А.С. Макаренка в Центральний інститут організаторів народної освіти (про Л.І. Петражицького) зовсім по іншому: “Він (Макаренко – І.А.) перебільшував роль психології для розвитку суспільних наук і будівництва соціалізму. Помилково оцінювалась в заяві роль Л.І. Петражицького “Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии” (СПб., 1908), де започатковувалась спроба соціально-психологічного аналізу емоцій не тільки індивіду, але і груп людей” [6, т.1, 330-331].

А.С. Макаренко в 1920 р. очолив колонію малолітніх правопорушників, не маючи досвіду роботи з таким дитячим колективом. Перші його вихованці далеко не були підлітками, це були юнаки, які утаїли свій вік, їх відправляли в колонію прямо з в’язниці. Вивчаючи наукову літературу, він не знаходив вирішення тих проблем, які виникали в нього в роботі з цими “дітьми”. Однак антропологічні ідеї Петражицького допомогли йому у вирішенні багатьох проблем виховання “морально дефективних”. Виступаючи 5 жовтня 1926 р. з доповіддю на I Всеукраїнській конференції дитячих містечок, організованої Головоцвухом Наркомосу УРСР в Одесі, педагог закликав педагогічну громадськість звернути увагу на необхідність змінити юридичний та матеріально-фінансовий статус колонії ім. М. Горького. Він висловив положення про дефективність відносин між суспільством і особистістю яка формується. “Важкість” дитини він відокремлював від біологічних дефектів і прохав посилати до нього важких підлітків, але не з “дефектами психіки”, так як останні повинні займатися медициною. На цей час (1926 р.) через руки Макаренка пройшло 700 дітей, “важкість яких більш-менш встановлена” [6, т.1. 53]. Він зробив висновок, що запропонована А.Б. Залкіндом і П.Г. Бельським типологія дитинства мало придатна для практичної роботи, а сама їх класифікація можлива після “масового спостереження і запису”. Із семисот дітей, зізнався педагог, справді важкими були більше двохсот. Цікаво те, що він відзначив в працях Бельського тенденцію до зведення етично дефективних до вчення Петражицького (“етична емоція”). Макаренко ж вважав, що треба брати ідеї Петражицького про правову емоцію. Це останнє зауваження суттєво проясняє позицію самого Макаренка про правове виховання. Педагог неодноразово підкреслював у своїх публікаціях, що змістом роботи з “важкими дітьми” вважав правову емоцію, так як саме в галузі правових зносин будується зміст педагогічної роботи, ставляться виховні ідеали.

Треба мати на увазі, що педагог від “назви” колонії для “морально-дефективних” дітей категорично відмовився відразу ж, вона почала називатися колонією ім. М. Горького (горьківською). Перехід на роботу з безпритульними дітьми і малолітніми злочинцями вимагав іншого підходу до дітей. Але робота Макаренка в колонії була настільки успішною і результативною, що для експерименту Наркомос України запропонував йому організувати дитячий корпус в Харківському окрузі, об’єднавши навкруги колонії ім. М. Горького 30 дитячих закладів інтернатного типу (10 тисяч вихованців) [7, 91]. Цьому проекту не судилося здійснитись з різних причин, однак з серпня 1927 до лютого 1928 р. педагог очолював Управління дитбудинків Харківського округу, одночасно завідуючи не тільки колонією ім. М. Горького, але і новою колонією ім. Ф.Е. Дзержинського ДПУ УРСР в Харкові. Таким чином, за вісім років роботи в колонії Макаренко не тільки створив оригінальну педагогічну систему, але зумів розповсюдити свій досвід в практику інших виховних закладів України. Успіху його роботи сприяли глибокі знання, велика теоретична і практична підготовка. Його увагу, без сумніву, захопили ідеї Л.І. Петражицького про правові емоції, про правове, моральне, естетичне і етичне виховання. Слід сказати, що праці Л.І. Петражицького були популярні в Україні, його книги видавались і перевидавались в кінці XIX – початку XX століття масовими тиражами.

Для Макаренка була важлива ідея Петражицького, що політика права покликана очищати психіку людей від антисоціальних нахилів і спрямовувати їх поведінку на бік добра. Ідеї правознавця-психолога заломлювались в розробці проблеми правових відносин в колективі і дбайливого врахуванні соціально-психологічних особливостей людини. Макаренко не могла не зацікавити його книга “Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии”, в якій Петражицький розглядував методологічні основи різних теорій права і моральності та розкривав їх психологічні основи (основи емоційної психології). Єдино можливим засобом спостережень правових явищ Петражицький визнавав метод самоспостереження, інтроспективний метод, обґрунтовуючи свою точку зору таким чином: “Справа в тому, що за відсутністю у нас здатності бачити, взагалі спостерігати те, що протікає в чужій душі (в свідомості інших), для нашого спостереження абсолютно недоступні, зовсім закриті всі сфери буття правових феноменів (як взагалі всіх психічних феноменів), окрім однієї, окрім нашої ж власної психіки, окрім усвідомлення нашого “Я”. Звідси випливає, що належним і єдино можливим прийомом спостережень правових явищ слід визнати метод самоспостереження, інтроспективний метод” [2, 30-31]. Слід відзначити, що Макаренко був прихильником “системи індуктивної логіки”. Він писав, що фундаментом “для педагогічного закону повинна бути індукція цільного досвіду”, перевіреного “і в самому його протіканні, і в результатах” (“перевірка на опір”). Дані для педагогічного вибору і вирішення дає “цільних комплексів досвіду” [6, т.1, 180-181].

Макаренко на особистому досвіді роботи з малолітніми правопорушниками переконався в правоті Л.І. Петражицького, що “кількість правових явищ і сфер їх буття досить багато”. Переживання особистістю емоції права і обов’язку особливо захоплювало Антона Семеновича, але зроблені ним практичні висновки на основі педагогічної практики в цій галузі не викликали підтримки вчених. Конфлікт педагога з науковою громадськістю Харкова трапився в березні 1928 р., коли в УНДП-і (Український науково-дослідний інститут педагогіки) обговорювали його “Операційний план педагогічної роботи трудової комуни ім. Ф.Е. Дзержинського”, “Конституцію” трудової комуни ім. Ф.Е. Дзержинського та плани і програми навчальної роботи в школі і майстернях комуни. [6, т.8, 135-151], яка була відкрита в грудні 1927 р. Правління комуни звернулось 8 лютого слідуючого року в УНДП з проханням дати свій висновок на проект організації навчальної і виховної роботи, який А.С. Макаренко представив у вигляді проектів вище вказаних планів і програм. Ці документи, які недавно знайшов і ввів в науковий обіг М.М. Окса, являють величезний науковий інтерес, так як саме в них педагог відтворив головні знахідки в галузі громадського виховання особистості в ході тривалого експерименту в колонії ім. М. Горького. В УНДП були передані також одинадцять запитань членів Правління комуни, які виникли у них після прочитання проектів Макаренка. На жаль, ці критичні запитання до сих пір не знайдені, але вчені знайшли цитати з цього запитальника. Секція соціального виховання УНДПу організувала диспут з приводу проектів Макаренка 13-14 березня. В ці дні Антону Семеновичу виповнилося 40 років.

В “Операційному плані” Макаренко коротко (у 8-ми пунктах) виклав свою виховну концепцію. Зупинимось більш докладно на цій виховній концепції і прокоментуємо її серцевинні пункти.

1) ЦІЛЬ ВИХОВАННЯ. Декларована соцвихом виховна ціль – виховати гармонічну особистість або людину-комуніста – не дає основи для практичної роботи, так як установка вічних ідеалів виховання взагалі безглузда: кожна епоха встановлює свою ціль виховання свого громадянина. Тільки вимога суспільства в даний час визначає виховний ідеал. Так як суспільство давало безпритульних дітей і малолітніх злочинців (соціально запущену частину населення), найближча соціальна ціль полягала в тому, щоб “повернути їм якості соціально змістимої людини”. В першу чергу треба виховати десять якостей і навичок, які зроблять колишніх соціально занедбаних дітей достойними громадянами (на ці запитання відповіді зобов’язана давати педагогічна наука, але вона цього не робить).

Перша якість – це виховання відчуття належності до колективу і залежності особистого добра від блага свого колективу. Саме це відчуття, на вищих щаблях переходить в класове почуття і визначається як громадянська якість.

Друга якість – “повага до настанов колективу (класу), до його багатства, до його цінностей, до його законів”. Це найважливіша якість громадянина, пов’язана з розумінням честі і гідності.

Третя якість (навичка) – “здібність підкорюватись колективній дисципліні”. Макаренко мав на увазі здібність і вміння обмежити себе, “коли цього вимагає колектив або його уповноважений”. Педагог вважав, що ця здібність переходить в “постійну якість стриманості, такту, поступливості”. Виховати це можна лише в колективі спеціальними тренуваннями.

Четверта якість (навичка) – “готовність разом з усім колективом природньо і легко стати на його захист і в кожному мить бути готовим до активної боротьби”. Макаренко називає цю готовність ідеєю обов’язку.

П’ята якість – “відчуття своєї рівності та залежності у відношенні до інших членів колективу і витікаючої звідси прихильності до них, поваги, ввічливості, довір’я”.

Шоста якість – працездібність, “прагнення бути корисним членом колективу”.

Сьома якість – хазяйновитість. Макаренко вкладавав у цю якість “здібність організувати роботу свою і чужу, керувати нею і оцінювати її результати”. Іншими словами, ще вміння бути господарем – організатором і це вміння також вимагає тренувань, виховання.

Восьма якість – здоров’я, тобто “нормальний комплекс фізичних, фізіологічних, нервових якостей і проявів, охайність, життєрадісність, статеву упорядкованість”; ці якості і прояви вимагають виховання.

Дев’ята якість (навичка) – грамотність. Яка має на увазі певну суму “формування знань і навичок в мові, графіці, математиці, природознавстві та історії”.

Десята якість – “ясне і впевнене уявлення про положення свого колективу (класу, держави) серед інших колективів, дружніх і ворожих” [6, т. 8, 137-138]. Людина за допомогою антропологічної рефлексії повертається до самодостатності та неповторності, що в царині права як його першопричина постає у вигляді індивідуальної автономії, тобто саме законності людської поведінки. Саме право є в суспільстві лише тоді, коли держава визнала кожного члена соціуму як розумну істоту, яка спроможна самостійно вирішувати, що для неї морально, ціннісно корисне, істоту, яка спроможна бути господарем самому собі, але ж істоту, яка досягає свободу не тільки як безмежну волю, а й волю й як необхідність [8, 31]. Таке уявлення і є, вважав Макаренко, політичним вихованням.

Цей мінімум якостей і навичок подає першочергову ціль виховання, але вони виховуються комплексно, не можна віддавати перевагу якійсь одній якості. В залежності від схильностей, індивідуальних талантів залежить сутність досягнення цих цілей. Макаренко наполягав на тому, що треба “обов’язково виховати класово прийнятний громадянин”. Якщо вихованець має антигромадську навичку, злочинно виховати який-небудь задаток, нехай навіть це літературний чи художній талант. Макаренко підкреслював, що талановита людина з антигромадськими (злочинними) навичками вдвоє небезпечніша. Важливо відзначити, що, визначаючи цілі виховання, педагог особливу увагу звертав на такі психологічні поняття, як відчуття, почуття, здібність, воля, емоції. Він був переконаний в тому, що педагог-вихователь зобов’язаний бути тонким і чутливим психологом, котрий вміє спіймати які б то не були зміни в психіці своїх вихованців. У відчутті і почутті, писав Антон Семенович, виражається прагнення особистості до свого колективу (в подальшому до всього суспільства), а не в висловлюваннях свого ставлення до нього, за якими часто криються антигромадські інстинкти і навички, повна байдужість.

2) ЄДНІСТЬ КОЛЕКТИВУ. Коротко, чітко і ясно сформулювавши ціль виховання, Макаренко перейшов до такого ж короткого описання найважливішого методу виховання для досягнення названих виховних цілей – єдиного колективу. Педагог ввів в науковий апарат і обґрунтував новий термін – “єдиний колектив”. На його думку, педагогічна наука розглядала дитячий колектив як матеріал для виховання, як щось окремо стояче, а про педагогічний колектив взагалі замовчувала. Практика ж підказувала, що дитячий і педагогічний колективи знаходяться в розриві і майже не в стані ворогування, недовір’я, підозрілості, шпигунства і надзору. Макаренко таку установку засуджував і був впевненим, що не повинно бути розриву між старшим і молодшим поколіннями. Такий розрив негативно впливає на “утворення багатьох рис характеру”. Це і бідність мови, і “довго зберігається дитячий спосіб мислення, самонадіяність, підозрілість”. Також не можна допускати соціального відособлення, тобто ділення колонії на відокремлені один від одного групи, кружкові об’єднання і т.д. “Сусідський колективізм, соціальне відособлення пагубні тим, що не привчає до складної машини суспільства з її складною ціллю особистих і колективних залежностей. Не привчає до складної системи розподілу праці, до ідеї організованої трудової держави. Враховуючи ці недоліки, Макаренко запропонував ввести наступні дванадцять пунктів (тобто, обов’язкових для всіх правил), які необхідні для створення і нормального функціонування єдиного колективу: рівноправ’я вихователів і вихованців; обов’язкова участь тих і інших у всіх функціях комуні; можливість підкорення вихователів вихованцями; відмова педради від права законодавства; нероздільність педагогічного колективу за кімнатами або за функціями; ігнорування погодинного розподілу праці вихователів; єдиний дитячий колектив; самообслуговування комунальними загонами; система змінних зведених загонів; обов’язкове привітання; символ єдності – знамено; виховання переживання загальноколективної честі [6, т. 8, 139].

3) ДИКТАТУРА КОЛЕКТИВУ. В основу виховної системи колонії ім. М. Горького були покладені всі ці дванадцять правил, їх же Макаренко запропонував для комуні ім. Ф.Е. Дзержинського. В “Операційному плані” він піддав критиці ідеї вільного виховання. Головні фактори громадянського виховання особистості знаходяться в постійному функціонуванні виробничого колективу і закони цього колективу порушувати не можна. Якщо вони порушуються, необхідно застосувати покарання, дотримуючись при цьому таких правил: 1) застосовувати покарання як можна рідше, але якщо покарання не уникнути, то накладати його має право лише уповноважена особа; 2) примушування “повинне бути абсолютним”. Тобто застосовуватись з залізною

необхідністю. Як тільки є порушення, без пропусків, без умовлянь, без послаблення [6, т. 8, 140]. Покарання повинне бути законом, а не розсудом. Макаренко зробив найважливіший теоретичний висновок: “Оскільки ми маємо вільний, живий, реально самоуправляючий колектив, оскільки у нас не придушена особистість, оскільки ж у нас більше можливостей проявляться і негативним особистостям. Тому примушення може іноді прийняти форму насилля, якщо без нього обійтись неможливо. Різде примушення при цьому повинно здійснюватись тільки уповноваженою для цього особою або органом і при обов’язковому схваленні колективу, і обов’язково від його імені” [9, 10-11]. Досвід показав, що примушення застосовується рідше, коли воно проводиться “пряміше, відвертіше і впевненіше”, уявлення про силу колективу робиться звичним і позитивним переживанням. Якщо раніше, коли мова йшла про якості і навички особистості, Макаренко виділяв такі психічні процеси, як відчуття, почуття, емоції і т.д., то тепер найважливішими елементами виховання називались позитивні переживання колективу.

4) ПЕРВИННИЙ КОЛЕКТИВ. Основний характер виховання визначає певний виробничий загін. В “Конституції” комуні подана техніка функціонування основних зведених загонів. Характер зведених робочих загонів набирають також шкільні групи.

5) САМОУПРАВЛІННЯ. Макаренко розкрив найважливіші функції дитячого самоуправління, органи якого не повинні замикатись в самому собі, не повинні створювати правлячу касту. Кожний комунар повинен проходити “не тільки через робоче зусилля, але і через зусилля організатора і хазяїна” [6, т. 8, 142]. Практика показала, що система невеликих виробничих загонів, ускладнених системою тижневих робочих загонів, шкільних зведених загонів давала велику виховну користь. По-перше, вибірні командири цих загонів склали орган самоуправління (РК – Рада командирів) і працювали як члени уряду. По-друге, виборний командир виконував функцію організатора побуту і роботи в своєму загоні, ніс відповідальність за свій загін. По-третє, всі ухвали РК командири доводили до відома того загону, тобто являлись живим зв’язком між РК і масою. По-четверте, так як права в РК надані представниками загону, то в Раді командирів не було необхідності рахувати голоси осіб, рахувались лише голоси загонів. В організаційній роботі брали участь всі комунари, котрі знаходились в комуні більше року.

6) ІНТЕРЕС І ОБОВ’ЯЗОК. Макаренко розкрив значення таких понять, як “інтерес” і “обов’язок”. Виховання емоції обов’язку – найголовніша мета. Він засуджував педагогічну науку за те, що вона надавала головної уваги інтересу. Він з запалом писав, що “все повинно підноситись нашій дитині в захоплюючому вигляді, у вигляді якогось смачного пирога, все повинно його зацікавити, все повинно пройти через психіку за спеціально полегшеними шляхами, без зусиль і напруження з його боку, без неприємностей”. Така теорія губить дитину. “Життя як раз наповнене зусиллями і напруженням, воно вимагає від людини регулярної нудної роботи, і треба приготувати наших дітей до життя так, щоб вони могли виконувати цю роботу без страждань і без подавлення своєї особистості” [6, т. 8, 144]. Ось тут як раз і важливо виховати переживання обов’язку, емоції обов’язку. Для цього необхідно привчити дитину “йти не за своїм інтересом, не за захопленням цього моменту, а за ідеєю створення колективної цінності, явно корисної і для нього”. Тільки так виховуються справжні громадяни: міцні, вольові люди, здібні “перенести незгоди з бадьорим самопочуттям”. Макаренко відзначав, що дитячі будинки заповнені “жалюгідними, ниючими, жадненькими споживачами”, які завжди чого-небудь хочуть і прохають, завжди незадоволені і своєю роботою, і своїм життям” [6, т. 8, 144].

7) ЗАГАЛЬНИЙ ТОН. “Дитинство – це не тільки підготовчий період життя, а це частина життя, і можливо, навіть краща частина” [6, т. 8, 144]. Обов’язок вихователя дати дитинство здорове, життєрадісне, бадьоре. Загальний тон створюється традиціями і залежить від всіх останніх елементів педагогічної системи, а також збуджується і спеціальними прийомами. Сюди відноситься “і крій одягу і манера говорити з боку педперсоналу, і правила ввічливості, і ставлення сторонніх”. Але головне – загальний тон “організується такою формою побуту, яка йде назустріч постійному прагненню дітей до гри”. Макаренко побачив у війсьній грі велику користь: вона захоплює, фізично загартовує дітей, привчає до фізичної стриманості, випрямляє позвонок, захоплює зовнішніми атрибутами (салют, знамено і т.д.).

8) ВИСНОВУВАННЯ. Макаренко підкреслив, що створити тип людини, яка потрібна суспільству в даний час, важко і неможливо, так як в комуні вихованці знаходяться з чотирнадцятирічного віку на протязі 3 - 4-х років, тобто невелика частина дитинства. Основні ж риси характеру, основні елементи особистості виховуються з 3-х річного віку до 7-ми років. За 3-4 роки в колонії можна тільки “настільки реорганізувати особистість, щоб вона була повністю пригодна для життя в нашому суспільстві за тими десятима лініями, які були перераховані на початку” [6, т. 8, 145]. Ось таким чином були викладені основні елементи антропологічної виховної концепції (виховання громадянина), котра являється ядром педагогічної системи А.С. Макаренка, яку “за очі” називав “педагогікою колективу” або “партизанською педагогікою”.

Отож, А.С. Макаренко в “Операційному плані” виклав антропологічну концепцію громадянського виховання, яка була перевірена на досвіді роботи колонії ім. М. Горького і яку вважав придатною для нової комуні ім. Ф.Е. Дзержинського. Доповнювала план “Конституція”, яка складалась з семи частин. Кожна частина мала свої пункти-правила. Нумерація цих правил одна, вона нараховувала сто пунктів. Перша частина (“загальна”) вміщувала 5 пунктів, розкриваючи основні права і обов’язки всіх членів комуні (право приймати участь всіх в загальних зборах і бути обраними в окремі комісії, “члени комуні не мають відмовлятися від якої б то не було роботи, якщо вона назначається загальним зібранням чи радою командирів”, протягом робочого дня всі члени комуні “зобов’язані підкорятись розпорядженням робочого командира, інструктора, вчителя в класі, чергового комуні і завідуючого комунію” (зовнішнє вираження – відповідь “єсть” і т.д.). Друга частина

була присвячена загальному зібранню і мала сім правил. Третя частина в 23-х пунктах розкривала права та обов'язки Ради командирів і загонів. Четверта частина заключала в собі 22 правила для робочого (зведеного) загону, п'ята – 8 правил з чергування; шоста частина (“Закони дня”) вміщувала 25 правил; сьома (заклучна) частина містила 9 пунктів, в яких розкривались вимоги до показу і звіту. В “Конституції” чітко і дохідливо розписані права і обов'язки членів єдиного колективу. Ідеї Л.І. Петражицького про правові емоції дотримані. “Конституція” не порушується, вона всім зрозуміла, її затверджували на загальних зборах. Так чому ж документи Макаренка були піддані критиці на засіданні секції соціального виховання Харківського УНДІПу? Мабуть тому, - як відзначає Т.С. Троїцька, - що правовий нігілізм, який формувався в нашій країні в 20-30-ті роки і який залишається суттєвим ферментом сучасної масової свідомості, спирається якраз на уявлення людей, що право є неповноцінною і шкідливою формою регулювання соціального життя, яке віджило свій час і залишається лише як старий експлуататорський інститут: воно (право) звільнено від усякого гуманістичного змісту, і навіть правова норма з її безумовним завданням захищати особистісну незалежність сприймається як щось несуттєве. Причому правовий нігілізм відтворює себе не тільки в теоретичних міркуваннях, а й у повсякденних розмовах: виключно “буржуазними” виглядали такі поняття, як “парламентаризм”, “юридична особа”, “особистість” [8, 31]. До речі, останнє використовувалося як стале кліше. Макаренківські документи засуджували за надмірне захоплення “протяжною грою” за типом бойскаутизму, за перенасичення дитячої душі переживанням емоцій права і обов'язку, за “воєнізацією” і т.д. і т.п. Основними критиками Макаренка були директор інституту професор О.І. Попов, професор І.О. Соколянський (відзначимо, друг Макаренка!), аспірант М.О. Григор'єв і член Правління комуни ім. Ф.Е. Держинського Я.В. Письменний. Цікавий факт: присутній на засіданні професор О.С. Залужний, представник біологічного напрямку у вченні про колектив, від виступу утримався. Але це вже тема окремого дослідження [10].

Таким чином, А.С. Макаренко був твердим у переконаннях, в своїх позиціях, вмів їх відстоювати і захищати. Його переконання будувались на міцних знаннях, перевірених на практиці. Теоретичні висновки Л.І. Петражицького допомогли педагогу осмислити психолого-правові аспекти формування особистості і застосувати їх на практиці. Багато положень розглянутої методики надзвичайно актуальні для сучасної практики виховання. Головне завдання полягає в тому, щоб знайти набір засобів для ефективного керування процесом розвитку особистості. Цей процес передбачає глибоке розуміння її суті, складових компонентів що так чи інакше приведе до визнання антропологічного підходу в освітніх технологіях, тому що тільки на підставі цілісного розгляду людини, в якій поєднується біологічне, соціальне і духовне можна формувати її як вільну і щасливу.

Література.

1. *Науковий архів РАО, оп.1, од.зб. 331, арк.. 3-8.*
2. *Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. – Изд. 3-е. – С-Пб., 1908.*
3. *Петражицкий Л.И. О мотивах человеческих поступков в особенности об эстетических мотивах и их разновидностях. – С-Пб., 1904.*
4. *Окса М.М. Вивчення дисциплін загальнопедагогічної підготовки вчителя у педагогічних вузах України (1917-1991pp.). – К., 1997.*
5. *Oksa M. “Hegel und Feuerbach” //100 Jahre Anton Makarenko: neue Studien zur Biographie / hrsg. Von Gotz Hillig. – Bremen: Ed. Temmen, 1988.*
6. *Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8-ми т. – М.: Педагогика, 1983-1986.*
7. *Oksa M. Neues Archivmaterial zu Makarenkos Tätigkeit in der Char'kover Bezirkskinderhilfe //100 Jahre Anton Makarenko: neue Studien zur Biographie / hrsg. Von Gotz Hillig. – Bremen: Ed. Temmen, 1988.*
8. *Троїцька Т.С. Право і свобода в антропологічних складових освіти // Постметодика. . – 2002. - №7-8.*
9. *На вершині «Олімпа». Опускула макаренкиана №12. / Сост. Г. Хиллиг. – Марбург, 1991.*
10. *Хиллиг Г. Приметей Макаренко и «главбоги педолимпа»: Соколянський, Залужний, Попов. Опускула макаренкиана №19. – Марбург, 1997.*

Надійшла до редакції 26.01.2003р.